

USTANOVITEV DRUŽBE IN PRVOTNO TOVARNIŠKO POSLOPJE

Predelovanje sladkornega trsa je sodilo med najdonosnejša podjetja ob začetku 19. stoletja. Zlasti so tovrstni posli cveteli v prostih lukah, kjer je bilo veliko priložnosti za kupčijo in carinska uprava ni imela dobrega pregleda nad dogajanjem. Leta 1818 se je avstrijska vlada odločneje lotila urejanja vprašanja sladkornih rafinerij. Majhnim podjetjem ni več izdajala dovoljenj, podprla pa je ustanovitev večjih sladkornih tovarn v notranjosti dežele, katerim je priznala nekatere carinske olajšave. Tem ukrepom je sledila prestavitev tržaških rafinerij v Gorico in nastanek številnih novih rafinerij v monarhiji.¹ Lega glavnega mesta Kranjske je bila dovolj vabljiva za tržaške kapitaliste, ki so hoteli vložiti svoj denar v dobičkonosne posle. Ne prevelika oddaljenost od pristanišč je bila važna v zvezi s transportom surovin, hkrati pa je bila Ljubljana dovolj dobro povezana z osrčjem države, ki je predstavljalo široko potrošno zaledje. Tu je bil tudi delež carine, kar je poslovanje tovrstnih podjetij močno poenostavilo in ne nazadnje je bilo mogoče tu dobiti vse materialne in energetske pogoje, ki so bili nujni pri proizvodnem postopku. Po vsem tem nas ne sme presenetiti, če se skoraj istočasno pojavita v Ljubljani dve veliki rafineriji, ki sta vnesli nov utrip v gospodarsko mrtvilo središča Kranjske. Družba tržaških trgovcev Rosmann & Pelican je dobila privilegij za ustanovitev tovarne kot druga za Venierjem, ki je odprl obrat v ljubljanski Blatni vasi, in sicer 9. aprila 1828. Za tovarniško poslopje je Pelican sprva namenil svoj grad Črnelo poleg Doba pri Domžalah, kar je imelo določene prednosti (čist zrak, pet različnih vrst vode, zaloge gline in bližina neizrabljenih nahajališč premoga.)² Taka rešitev jasno ne bi imela nič skupnega s tipom industrijskega objekta, ki se je izoblikoval v 19. stoletju. Pričakovali bi lahko le manjše adaptacije (namestitve peči in dimnikov), nikakor pa ne korenite spremembe v podobi grajskega poslopja.

Povsem v smislu potreb moderne industrije pa je nastalo današnje poslopje cukrarne na Poljanah. Zgrajeno je bilo na novo po enotnem načrtu in v relativno kratkem času. Vse to nam jamči, da imamo opravka s stavbnim kompleksom, ki je upošteval vse zahteve kapitalističnega veleobrata ob koncu prve tretjine preteklega stoletja.

Še preden načnem vprašanje o avtorju cukrarne, si oglejmo, kako je potekala nabava

zemljišča. Iz ohranjenih arhivalij se dado dovolj dobro rekonstruirati dogodki v zvezi s tem. Glavni vzrok za prestavitev tovarne v Ljubljano je bila bližina carinarnice in so zaradi tega odpadli nepotrebni dvojni stroški ob prevozu blaga na glavni carinski urad.³ Dne 3. julija 1828 sta oba lastnika prosila za dovoljenje, 20. julija pa je dvorna komora že dovolila postavitev tovarne v Ljubljani.⁴ Magistrat proti taki odločitvi ni ugovarjal, še zlasti, ker so se mestni očetje zavedali, kako na Kranjskem primanjkuje industrije. Pomisleki nekaterih odbornikov, ali ne bi zaradi tega trpel živinski sejem na Poljanah in kaj bo z mestno varnostjo zaradi tovarniških parnih strojev in bojazen zaradi dima, niso bili resnejša ovira novo nastali tržaški družbi.⁵ Podjetnikom se je zelo mudilo, da bi čimprej pričeli z delom in so zato, še preden so dobili omenjeno privolitev, izbrali v Poljanskem predmestju ustrezen prostor med strugo Ljubljanice in hišami št. 27, 28 in 29. Na izbiri sta nedvomno vplivali neposredna bližina plovne reke in najmanjša možna oddaljenost od mestnega središča in carinske uprave, pri čemer si je vodstvo družbe prizadevalo, da bi tovarno postavili na čim ugodnejši prostor, magistrat pa je odobril le sedanjo parcelo. Že 2. julija je družba dobila od mesta dovoljenje za uporabo zemljišča za tovarno, na podlagi česar je bil izdelan osnutek kupo-prodajne pogodbe zemljišča.⁶ Uprava družbe je to vsekakor imela za zadostno in je takoj pričela z gradnjo tovarniških objektov. Dne 7. julija je bila družba zato opozorjena, da naj do odobritve pogodbe ustavi vsako razpolaganje z zemljiščem.⁷ Spor se je moral nekako izgladiti, ker so z gradnjo nadaljevali in je tik pred koncem leta rafinerija že pričela obratovati. Tudi vse težave, ki so se pojavile v zvezi z lastništvom tega zemljišča, so bile rešene podjetnikom v prid. Kupo-prodajna pogodba je bila vpisana v zemljiško knjigo šele 21. februarja 1832, potem ko se je ugotovilo, da je mesto lastnik zemljišča, ki je nastalo z delnim zasipanjem struge Ljubljanice, to je tistega dela, kjer je zrastle tovarniško poslopje.⁸ S tem je bilo končno zadoščeno vsem formalnostim, proizvodnja sladkorja pa je medtem že četrto leto nemoteno tekla.

Bolj zapleteno je vprašanje avtorja tega stavbnega kompleksa. Arhivski viri nas tu puste na cedilu in tudi na ohranjenih načrtih zaman iščemo ime arhitekta. Podatku, ki ga navaja dr. Cevc, da gre za delo priznanega tržaškega stavbenika Mateja Petscha,⁹ lahko

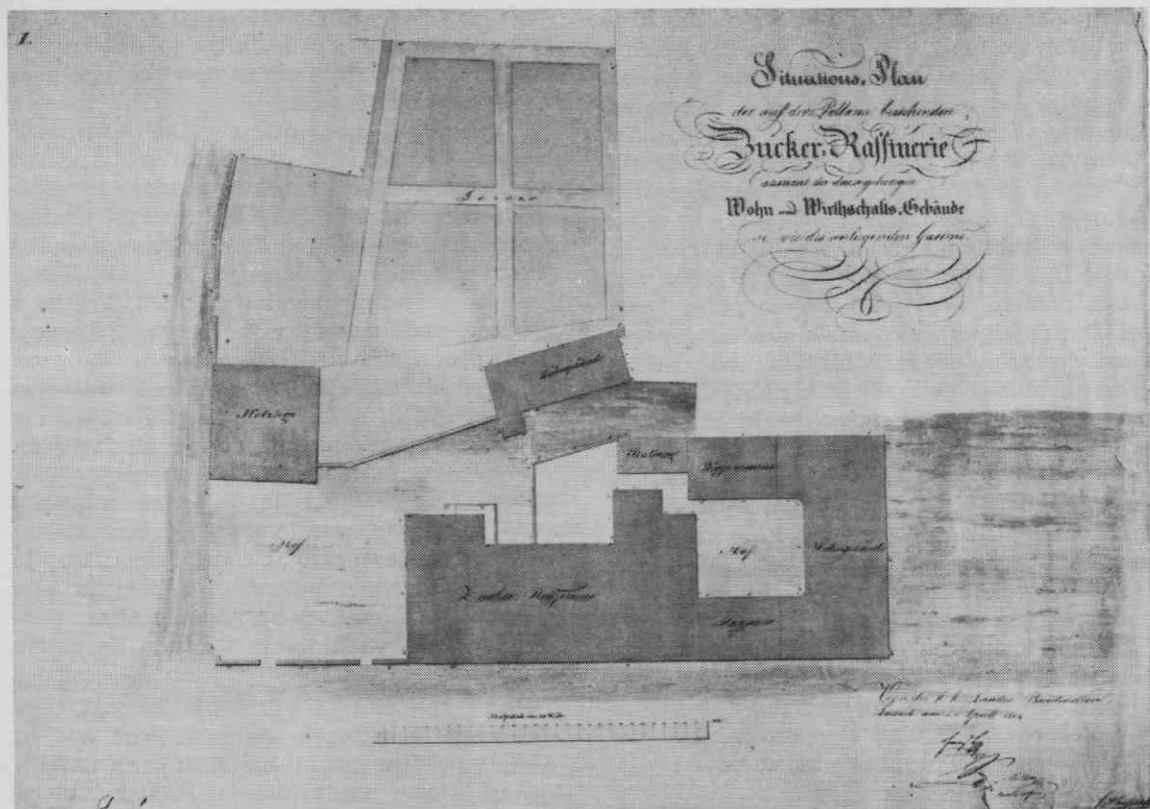
z veliko gotovostjo pritrdimo, čeprav nisem nikjer zasledil, da bi bil kje izrecno izpričan.

Podatki v Thieme-Beckerju o tem arhitektu so precej skopi. Omenjen je bil le kot učenec Giuseppa Piermarinija, ki je v Lombardiji pomagal neoklasicizmu do zmage in je najbolj znan kot avtor milanske Scale. Pertscheve rojstne in smrtne letnice tu ni, niti ni omenjeno da je bil po rodu Nemec. Med njegovimi deli so naštetja izključno tržaška: pročelje Teatro grande (Verdi), 1798—1801, palača Carciotti, 1806, hotel Pitteri, Rotonda di Pancera.

Tržaški arhitekt je še pred nastankom sladkorne tovarne deloval v Sloveniji¹⁰ in cukrarna bi bila eno njegovih zadnjih del pri nas. Na kaj opiram svoje trditve? Opravka imamo s kvalitetno arhitekturo (zlasti stanovanjsko poslopje tovarne), ki močno izstopa iz povprečja tedanjih ljubljanskih stavb. V svojem pismu na ilirski gubernij omenjata Rosmann in Pelican, da bo stavba »eine Zierde Laybachs«. ¹¹ Tudi Costa je 18 let kasneje v svojih popotnih spominih istega mišljenja in piše o »grossartiger Style«, v katerem je cukrarna zgrajena. ¹² Zveza s Pertschem je nakazana s tem, da je bil arhitekt sam eden izmed lastnikov tovarne. Bil je udeležen s precej velikim deležem. ¹³ Pertschevo ime se pojavi v magistratnih aktih v zvezi z nakupom zemljišča, pri katerega

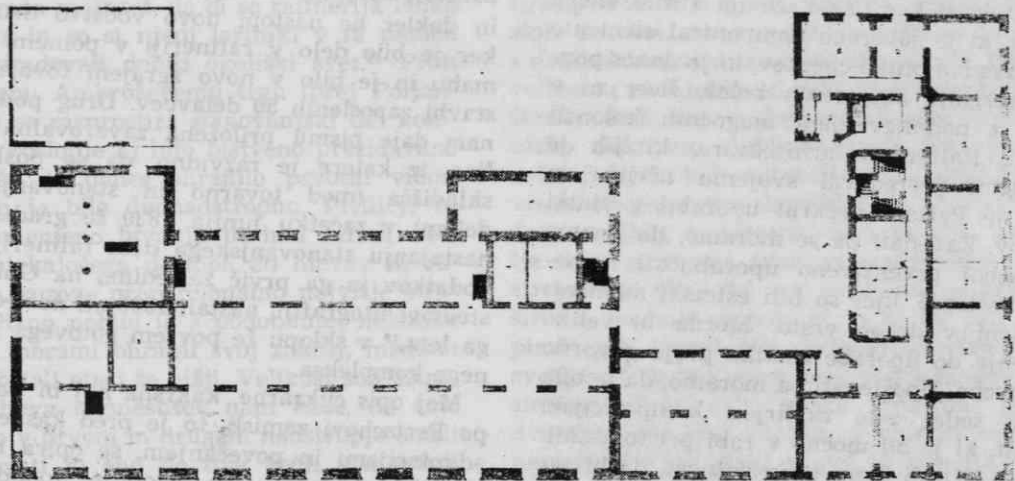
izbiri je v juniju 1828 imel odločilno vlogo. Zlasti iz Rosmannovega pooblastila Pertschu v tej zadevi je to razvidno. Tu se ob Pertschevem imenu pojavi oznaka, da je arhitekt, medtem ko je drugi družabnik Viljem Moline omenjen brez navedbe poklica. ¹⁴

Ohranjeni načrti, datirani in signirani: »Von der k. k. Landes—Baudirection Laibach am 5. April 1834«, so se pojavili v zvezi z cenitvijo tovarne, ko je zaprosila za carinski kredit ¹⁵ in nam o morebitnem Pertschejevem avtorstvu ne dajejo drugih kot stilnokritične dokaze. Istega leta je Petrsch umrl in bi jih potemtakem komaj še uspel zasnovati. Na podlagi te signature navaja Valenčič deželno stavbno direkcijo kot avtorja stavbe. Morda je ta ustanova obstoječe stanje le posnela, verjetneje pa se mi zdi, da gre za načrte iz leta 1828, ki jih je gradbena direkcija prejela v potrditev od vodstva tovarne in jih je 9. aprila dalje predložila mestnemu magistratu, katerega posebna komisija je opravila potrebno cenitev. Ker do 1850 gradbene zadeve niso sodile v neposredno območje mestne občine, ¹⁶ se moramo le tej zadevi zahvaliti, da so se nam ohranili celotni načrti. Gre za originale, o čemer priča močan papir in skrbno koloriranje. Ali jih je izrisal sam arhitekt ali kdo drug, je drugotnega pomena in vprašanje v zvezi s tem puščam odprto.

M. Pertsch, Ljubljanska cukrarna, načrt situacije, Arhiv Slovenije

Erster Grundriß des auf der Allman bestehenden Zucker Raffinerie und Neben Gebäudes sammt Magazin

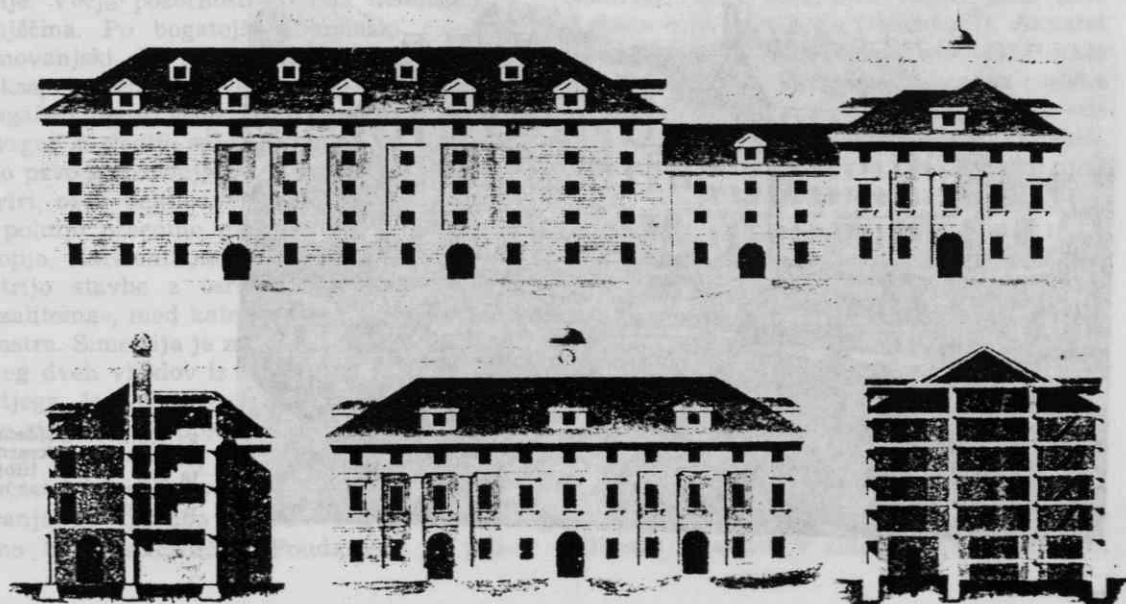

*Verändert von J. J. Pertsch
Ljubljana am 1. April 1868*

Handwritten signatures and notes.

M. Pertsch, Ljubljanska cukrarna, tloris prvega nadstropja, Arhiv Slovenije

Plan der Zucker Raffinerie Gebäude nebst zugehörigen Nebengebäuden

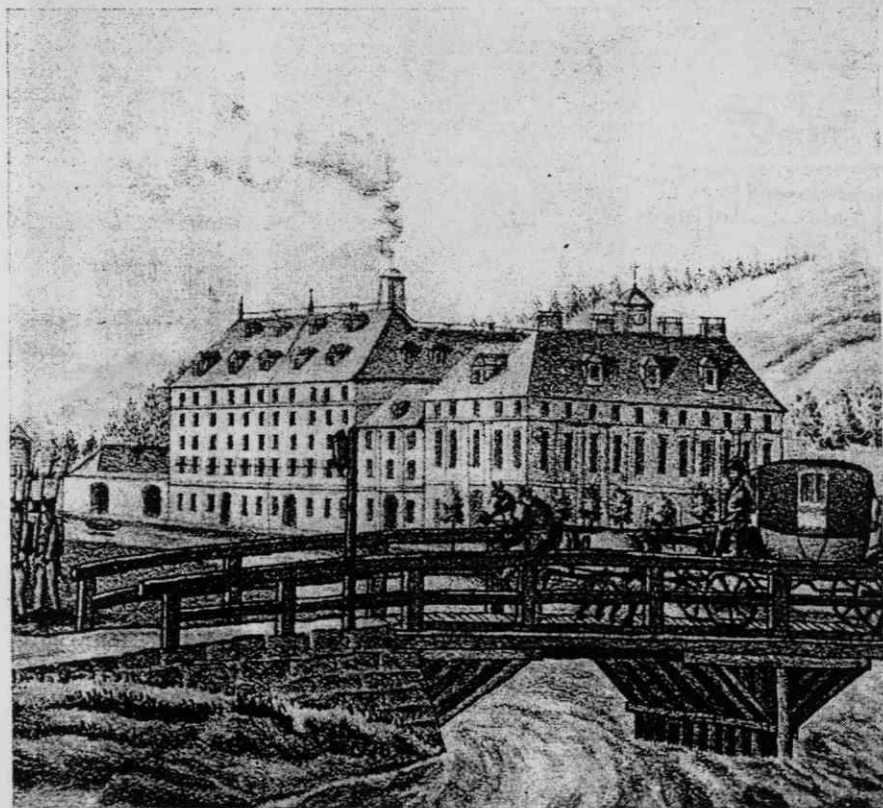
M. Pertsch, Ljubljanska cukrarna, fasade in prereza, Arhiv Slovenije

Preostane nam še ena možnost in sicer stilnokritična analiza stavbe. Namenoma jo obravnavam na koncu, ker so sicer moji izsledki lahko zaradi nezadostnega poznavanja celotnega arhitektovega opusa na trhlih temeljih. Poslopje lahko označimo kot v klasicističnem duhu zasnovano stavbo, ki ji gre posebno mesto v tedanji ljubljanski arhitekturi zaradi slogovne radikalnosti. S svojo umirjenostjo se izogiba notranjih napetosti in kompozicijsko počiva na ritmu geometrijskih ploskev, kar vse kaže na rutiniranega mojstra, ki je suvereno komponiral elemente sloga. Izredno plitka členitev, ki jo danes povsem zabrisuje neustrezen belež, sicer ni v skladu z nadaljevanjem mogočnih kolonad klasične italijanske arhitekture, ki jih je Piermarini posredoval svojemu učencu in katere je Pertsch večkrat uporabil v obliki portikov. Zavedati pa se moramo, da imamo pred seboj prvenstveno uporabnosti namenjeno poslopje, kjer so bili estetski momenti potisnjeni v drugo vrsto. Morda bi veliko nagnjenje do uporabe rustike preje govorilo za Pertscha. Upoštevati pa moramo, da je bila rustika tedaj zelo razširjen kompozicijski element, ki je bil močno v rabi pri tovrstnih objektih. Kljub temu je verjetnost, da bi zasnoval kdo drug, minimalna, še posebej zato, ker je bil Pertsch sam, kot solastnik zainteresiran za njeno smotrno ureditev in videz.

Kakšna je bila cukrarna ob začetku obratovanja, se ne da povsem točno ugotoviti. Ne

dvomim, da so jo že takoj pričeli graditi po enotnem velikopoteznem načrtu, seveda pa poslopje tovarne 27. decembra 1828¹⁷ še ni moglo biti sezidano. S svojimi dvaindvajsetimi delavci je še močno zaostajala za kasnejšim obsegom in za prvo rafinerijo v Blatni vasi. Gradnja je trajala še nekaj nadaljnjih let, kar nam potrjuje tudi pismo obeh lastnikov Rosmanna in Pelicana, naslovljeno na ilirski gubernij, datirano 21. septembra 1830.¹⁸ V njem sta prosila, da naj se delo v tovarni ustavi v času, ko bosta prenehala biti lastnika in dokler ne nastopi novo vodstvo družbe, ker je bilo delo v rafineriji v polnem razmahu in je bilo v novo zgrajeni tovarniški stavbi zaposlenih 50 delavcev. Drug podatek nam daje pismu priložena zavarovalna polica, iz katere je razvidno, da so poslopje skladišča (med tovarno in stanovanjskim delom) v začetku junija 1830 še gradili. O nastajanju stanovanjskega dela rafinerije ni podatkov in ga prvič zasledimo na Goldensteinovi litografiji, nastali 1835 ali naslednjega leta,¹⁹ v sklopu že povsem gotovega stavnega kompleksa.

Moj opis cukrarne, kakršna naj bi nastala po Pertschovi zamisli, to je pred kasnejšimi adaptacijami in povečanjem, se opira na že omenjeni načrt in na zgodnje upodobitve tovarne, med katerimi je važna zlasti Goldensteinova, ki nam jo kaže od severa. Litografija se da postaviti v dovolj ozek časovni razpon med začetek leta 1835, ko je slikar

F. Kurz v. Goldenstein, Ljubljanska cukrarna leta 1835 ali 1836, litografija, izrez. Narodni muzej v Ljubljani

prišel v Ljubljano, in septembrom 1836, ko se je ime družbe ponovno spremenilo.²⁰ Kar zadeva načrte, se nam žal ni ohranil tehnični popis, ki jim je bil priložen in iz katerega bi bila razvidna natančna razporeditev prostorov.

Načrt situacije nam kaže izredno prehtano tlorisno zasnovo s smotno razporejenimi stavbami. Že od vsega začetka je bila upoštevana možnost, da bi se rafinerija lahko povečala in so si njeni lastniki v ta namen tudi prizadevali dobiti okoliški svet.²¹ Proti sedanjemu Ambroževemu trgu (prej Poljanski trg) se razprostira stanovanjski del kompleksa. Poslopje ni bilo bistveno prezidavano in je še do danes ohranilo prvotni videz. Grajeno je bilo dvonadstropno. Pritličje ni bilo namenjeno bivanju in ima zaradi skozenjen potekajočega dostopa do hlevov in remize za vozove proporcionalno najvišje stropove. Piano nobile je s podobnimi, nekoliko nižjimi merami ohranil svoj značaj, medtem ko sta ostali etaži še nižji. Velikost sob oziroma njihova razmestitev nam kaže, da smo prvotno v prvem in drugem nadstropju smeli pričakovati le eno do dve večji stanovanji za vodilne uslužbenke. Podstrešje je bilo bolj temačno zaradi nizkih stropov in je skozi mansardna okna dobivalo malo svetlobe. Tu posamezni prostori medsebojno niso povezani, dostopni so le s hodnika in verjetno niso služili kot stanovanjske površine. Vsi stropovi so bili ravni pa tudi stopnišče, potisnjeno v vogal med širšo vstopno in ožjo prehodno vežo, nas pouči o izrazito funkcionalnem, nereprezentativnem namenu poslopja. Mikaven ritem menjavanja ravnega stropa s potlačeno obočno kapo v zalomih triravnega stopnišča povedanega ne spremeni. Arhitekt je skušal vtis stisnjenosti nekoliko omiliti s prireznjem vogalov slopov, ki nosijo stopnice in je tako omogočil boljšo osvetlitev in lažje gibanje. Večje pozornosti je bila deležna zunanjščina. Po bogatejši površinski členitvi stanovanjski del izstopa iz stavbnega kompleksa, k čemur seveda pripomorejo tudi drugačne mere višin nadstropij. Od spodaj navzgor si sledijo sokel, pritlični pas rustike, golo prvo nadstropje z bogatejšimi okenskimi okviri, ozek delilni venec in reliefne plošče, ki polnijo praznino med okni drugega nadstropja. Horizontalni ritem uvaja izrazito simetrijo stavbe z osrednjim in stranskima »rizalitoma«, med katerima sta po dva plitka pilastra. Simetrija je zahtevala, da je arhitekt poleg dveh vhodov iz strani trga označil še tretjega, čeprav tu zanj ni bilo potrebe, niti niso stene nikoli predrli. Osrednjo os je poudarjal stolpič z uro, za katerega ne vemo natančno, kdaj so ga odstranili.²² Način komponiranja in uporabo elementov lahko označimo kot klasicistično. Poudarjena je mo-

gočnost in kubičnost stavbne mase, podlaga vsemu pa je geometrija ravnih površin in kubov, ki s svojo strogostjo ne dovoljuje starega okrasja. Vhodi so izgubili nekdanji obvezni plastični dodatek in niso z ničemer naglašeni.²³

Poslopje tovarne je imelo prvotno štiri nadstropja in podstrešje, ki je tudi služilo kot tovarniški prostor. Razprostira se ob obrežju Ljubljanice in je sprva obsegalo enajst okenskih osi. Od stanovanjskega dela je ločeno z dvonadstropnim, triosnim skladiščem. Kljub velikemu za Ljubljano celo nadpovprečnemu številu etaž, nas poslopje prevzame s svojo nizko zleknjeno stavbno gmoto. Ta vtis je nekdanj dajala tudi notranjščina. Komaj 2,5 m visoki stropovi niso dopuščali, da bi svetloba skozi majhna kvadratna okna prodrla globlje skozi prostrane dvorane posameznih nadstropij. Osrednji del teh prostorov je zaradi širokih nosilnih slopov, ki so še tej luči zapirali pot, moral biti dodatno umetno razsvetljen. Stavbna masa ima podobno kot pri stanovanjskem delu plitka stranska, proti dvorišču obrnjena rizalita, v katerih so bili nameščeni večji stroji in peč za taljenje. Vsa notranjščina je bila brez vsakršnih bogatejših arhitekturnih detajlov, nadstropja so bila povezana s preprostimi lesenimi stopnicami. Ravni leseni stropovi so počivali na tramovih in traverzah. To varčnost kaže tudi zunanjščina. Arhitekt je tu uporabil le dva elementa, rustiko in lizene, a to tako mojstrsko, da je ohranil osnovni oblikovni ton, ki ga je dajalo stanovanjsko poslopje, in hkrati naglasil masivnost in pomembnost tovarniškega dela. Simetrija in strogost geometrije sta bili tudi v tem primeru osnova za variacijo na oblikovno bogatejši pročelji stanovanjske stavbe. Na Goldensteinovi litografiji je netovarniški del točno izrisan in se ujema z načrtom, obravnavano pročelje pa nima naznačene členitve, razen vertikalne cezure med peto in šesto osjo od zahoda (strelovod?). Akvarel istega umetnika, nastal okoli leta 1853,²⁴ kaže poslopje tovarne že povišano, vendar rustika ni narisana kot na načrtu. Edini manjši odstop od načrta zasledimo pri obravnavi skladišča, kjer so namesto ene široke lizene uporabili dve ožji.

Na kratko naj omenim še poslopja, ki so stala na dvorišču rafinerije. Nasproti magacina se je stanovanjskega trakta držala pritlična remiza za vozove, ki se je nadaljevala v ožjem poslopju hleva. Obe zgradbi sta imeli zidane zidove in leseno ostrešje in sta bili umetnostno nepomembni.²⁵ Nekoliko dalje v tej smeri ob Živinozdravstveni ulici je bilo kvadratno skladišče za les,²⁶ ki so ga kasneje povečali in spojili s tovarno in katerega lego se da rekonstruirati po temeljih slopov ter njihovih ostankih v zidu podjetja Dinos in

F. Kurz v. Goldenstein, Veduta Poljanskega predmestja okoli leta 1853 (na levi je tovarniško poslopje še brez prizidka), akvarel v Narodnem muzeju v Ljubljani

sosednjega poslopja. Tudi to je bila izrazito funkcionalna zgradba brez večjih estetskih vrednot. Stanovanjska hiša, za katero so se razprostirali tovarniški vrtovi, stoji še danes med omenjenimi poslopji in je orientirana v smeri vzhod-zahod. Ima bogate okenske okvire. Sezidana je bila, še preden je družba zemljišče kupila in torej ni zrastle iz potreb tovarniške proizvodnje. Na načrtu označen vodnjak je povsem nezanimiv in verjetno starejšega datuma.

POVEČEVANJE IN ADAPTACIJE TOVARNE

Nadaljna rast tovarniškega poslopja je zvest odsev gospodarskih uspehov družbe.²⁷ Po delni spremembi lastništva v letu 1831 je rafinerija nekaj nadaljnjih let uspešno poslovala in je bila dokončno sezidana. Prvotnemu enemu varilnemu kotlu so dodali še dva nova. Leta 1835 so vanjo postavili prvi parni stroj na ozemlju današnje Slovenije. V svojem poslovnem zagonu so šli lastniki nekoliko predaleč in so leta 1837 zašli v težave, iz katerih so se rešili z delno prodajo podjetja največjemu upniku, dunajski bančni tvrdki Arnstein & Eskeles. Temu je sledilo obdobje relativne stabilnosti. Po Wagnerjevi litografiji iz približno tega časa²⁸ se da sklepati, da so morda do tedaj povišali za eno nadstropje vzhodni dvoriščni rizalit, kjer je bila prva peč za

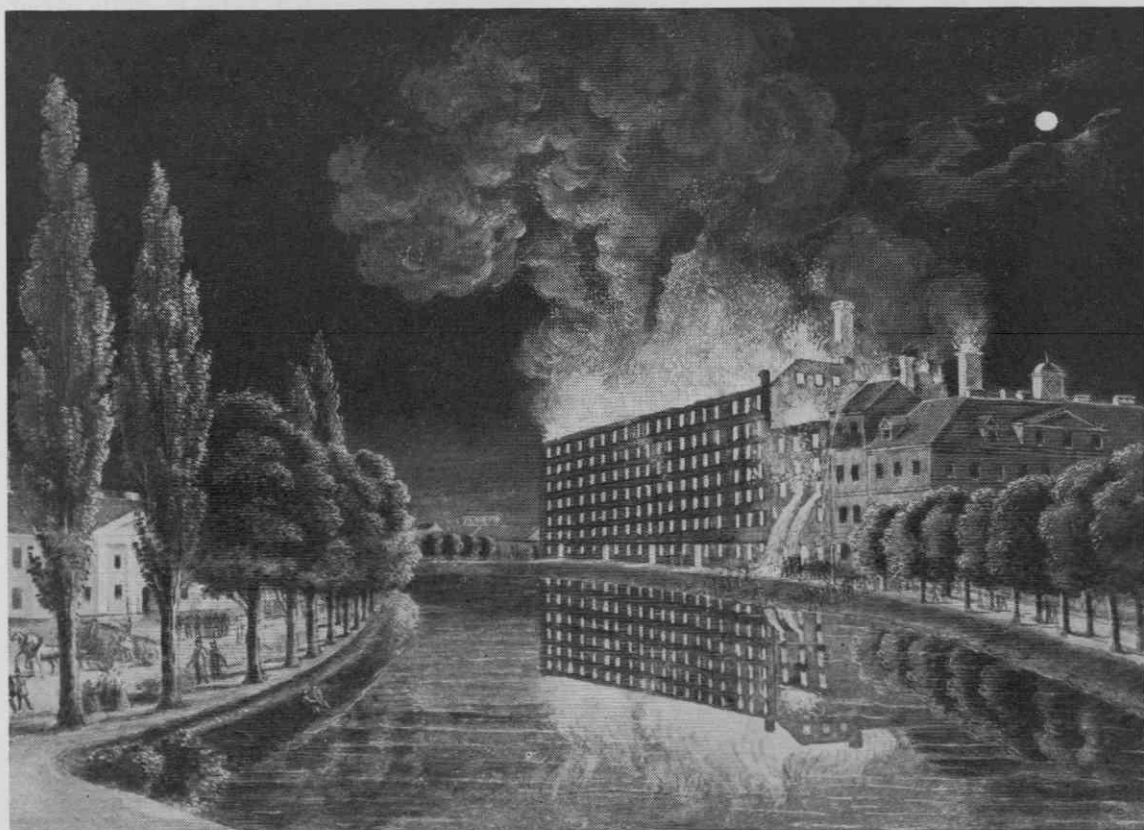
spodij (kostno oglje). V letih 1841 do 1849 so pritegnili lastniki v vodstvo še tržaško podjetje Brentano in Comp., kar je pomenilo večji impulz v proizvodnji rafinerije. Z novim parnim kotlom so zmogljivosti še povečali. Sledеча leta pomenijo obdobje največjega razcveta ljubljanske sladkorne industrije, kar kaže tudi živahna gradbena dejavnost. Najprej se je pokazala potreba po povišanju tovarniškega poslopja, ki je postalo že pretesno. Ne da se točneje ugotoviti, kdaj so ga dvignili za dve nadstropji, ker so gradbeni spisi ohranjeni šele od leta 1851 dalje.²⁹ Omenjeni stavbni poseg moramo datirati v štirideseta leta. Na zunanjsčini so v ta namen prestavili gornji venčni pas ter ustrezno dopolnili rustiko in lizene. V juliju 1852 je sledila prošnja družbe za povišanje skladišča.³⁰ Tudi pri tej gradnji so upoštevali zunanji videz in so se prilagodili prvotnemu načrtu s podaljšanjem lizen. Stanovanjski del je naslednjega leta doživel pomembno in edino spremembo, ko so uredili na podstrešju dve večji sobi.³¹ Prva je imela troje oken in je navzven dobila trikotno čelo kot novo estetsko dominantno. S tega stališča manj pomembna je druga, obrnjena proti Ljubljani, ki je bila za eno okno ožja in se je naslonila ob povišano poslopje skladišča. Pri obeh adaptacijah se prvič pojavi ime mestnega tesarskega mojstra Tönniesa, na katerega so se poslej

obračali lastniki tovarne zaradi načrtov. Kakšne so bile zveze s tem, iz Prusije doseljenim mojstrom, ni znano, vodstvo tovarne ga je moralo upoštevati, ker bi se sicer raje obračalo na mestne gradbene mojstre, ki so bili v takih zadevah pristojnejši.

Daleč najpomembnejše dejanje je podaljšanje tovarniškega poslopja za nadaljnih sedem osi.³² Nov prizidek je bil enako visok kot obstoječi del, bil pa je nekoliko ožji. Zanj je vodstvo rafinerije prosilo sredi junija 1853, z gradnjo pa so pričeli spomladi ali poleti naslednjega leta. Načrt je ponovno izdelal Gustav Tönnies, gradnjo je nadzoroval mestni stavbni mojster M. Dobrautz, neposredno pa je zidavo vodil deželni stavbni mojster Franc Reim.³³ Nova gradnja je zapolnila prostor do Živinozdravstvene ulice, kjer je prej bila pritlična zgradba, ki se vidi na Goldensteinovem akvarelu. Zahtevo po oblikovni enotnosti pročelja je arhitekt dobro rešil s tem, da je ponovil kompozicijo fasade starega dela tako, da je pričel na novem z vrsto lizen, ki jo je zaključil na vzhodu z rustiko. Isti tesarski mojster je 1856 postavil nov vhod na dvorišče ob stanovanjskem delu,³⁴ ki ni več ohranjen. Iz gradbenih spisov zvemo še, da so zgradili leta 1851 in 1856 dve novi peči za spodij,³⁵ pri čemer zlasti poslednje niso posta-

vili brez nasprotovanja deželne kmetijske družbe. Od novih prizidkov, ki so nastali do požara cukrarne in jih vidimo na slikovnem gradivu, nimamo pa o njih ohranjenih poročil, naj omenim razširitev spodijske tovarne, to je vzhodnega rizalita starega dela.³⁶ Datirati ga moramo v štirideseta leta. V poslednjih letih je proizvodnja sladkorja močno narastla tudi na račun izpopolnitve tovarniških naprav in dveh novih parnih kotlov. S svojimi več kot dvesto delavci se je ljubljanska cukrarna povzpela na prvo mesto med rafinerijami v monarhiji.

Nepazljivost nekega delavca je povzročila 25. avgusta 1858 strahovit požar, ki je uničil tovarno, skladišče, opremo in večino zaloge sladkorja.³⁷ S požarnim zidom zaščiteno stanovanjsko poslopje je ostalo sicer varno pred ognjem, ne pa pred drhaljo, ki ga je oplenila in demolirala. Vse drugo razen drvarnice in hleva je postalo žrtev ognja. Srečno naključje, da je vladalo brezvetrje, je preprečilo še hujšo škodo, ker se požar ni razširil na ves okoliš. Dragocene podatke v zvezi s to katastrofo nam daje zapisnik magistratne komisije, ki si je 9. oktobra 1858 na prošnjo vodstva tovarne, ki je predložila nove načrte za streho, ogledala pogorišče.³⁸ Zlasti je trpelo zidovje skladišča. Apnenec, iz katerega je bilo sezidano,

F. Kurz v. Goldenstein; Ljubljanska cukrarna ob požaru 25. avgusta 1858, akvarel, Narodni muzej v Ljubljani

je ogenj slabše prestal kot opeka novega prizidka tovarne. Položaj je poslabšalo to, da je bilo skladišče polno materiala, ki je gorel. Zaradi apnenčastih zidov je bilo močno poškodovano tudi poslopje prvotne tovarne, nje gova trdnost se je precej zmanjšala. Uničena je bila vsa notranja lesena konstrukcija in stroji. Istočasno je komisija predlagala razne spremembe in ojačitve, ki bi privedle do večje solidnosti in požarne varnosti pri bodoči obnovi. V ta namen naj bi stavbo med drugim razdelili z več požarnimi zidovi. Do srede decembra so tovarniško poslopje že delno prekrili in vodstvo družbe je prosilo magistrat, da mu dovoli notranjo ureditev pokritega dela in nadaljnjo gradnjo ostalega.³⁹ Ponovnega obratovanja pa ni bilo več. Gospodarske in politične okoliščine so medtem prizadele tvrdko Arnstein & Eskeles. Po mnenju dr. Valenčiča je čedalje hujša konkurenca pridelovalcev sladkorja iz sladkorne pese, ki je ugonabljalna na drag uvoz trsa vezane rafinerije, cukrarni zadala močnejši udarec kot požar.⁴⁰ Nad premoženjem tvrdke je bilo uvedeno poravnalno postopanje, zaradi česar so vsi objekti tovarne po neuspeli dražbi prišli v last avstrijske nacionalne banke, od katere je z velikim dobičkom cukrarno kupil zagrebški veletrgovec Gvido Pongratz leta 1863. Novi lastnik si je od kupljenja objekta obetal prvenstveno zaslužek od najemnine najboljšega ponudnika. Leta 1864, 1865 in še v naslednjem letu je dobro zaslužil z oddajo celotnega poslopja rekrutom, ki so bili namenjeni v Me-

hiko.⁴¹ Okoli 1870 se je v cukrarni nastanila državna tobačna tovarna, ki je bila tu do 1872, ko je poslopje v začetku januarja ponovno gorelo.⁴² Pongratzovi sorodniki so od leta 1873 vso stvar namenili kasarni, kar je cukrarna tudi ostala do padca monarhije. Lastništvo je nato prešlo v roke tvrdke pletenin in tkanin Kunc & Co.

Če se sedaj znova vrnemo k gradbeni dejavnosti novih lastnikov, moramo ugotoviti, da so s svojimi posegi podoba nekdanje sladkorne rafinerije malo spreminjali, z izjemo velike notranje preureditve v sredi osemdesetih let. Že ob prvem požaru je morala cukrarna izgubiti visoke dimnike, ki so ji dajali značaj industrijskega objekta. Leta 1883 je vdova zagrebškega trgovca Guida Pongratza pri mestnem stavbnem mojstru Filipu Supančiču naročila načrte za adaptacijo poslopja za namene vojaštva. Šlo je prvenstveno za zmanjšanje koristne površine z odstranitvijo vsakega drugega stropa na račun večje zračnosti in uporabnosti stavbe in povečanje stopnišča. Zazidali so več prehodov in oken-skih odprtih ter postavili nove delilne stene, stare pa delno podrli, da bi bolje ustregli novemu namenu nekdanje cukrarne. Pri tem lastnice najbrž niso vodili le človekoljubni nameni, pač pa si verjetno ni želela prenatrpanosti z vojaštvom, kot je to bilo pred tem.⁴³ Gradbena komisija je glede na to, da bi bilo preurejeno poslopje bolj trdno in ognja varno, popustila pri nekaterih zahtevah stavbnega reda. Najprej so se lotili zapadnega dela to-

Ljubljanska cukrarna v šestdesetih letih preteklega stoletja, ko so bili v njej nastanjeni »meksikajnarji«, litografijo v več izvodih hrani Narodni muzej v Ljubljani. Namenjena je bila za predvideno drugo izdajo Costovih popotnih spominov iz Kranjske. Podrobnosti so netočno izrisane.

varne in skladišča,⁴⁴ naslednjega leta, to je 1884, pa še preostalega dela cukrarne.⁴⁵ Posledica te prezidave je tudi obokanje nekaterih prostorov tovarne in skladišča.

Naslednje gradbene spremembe so manj važne: 1885 je Supančič projektiral na dvorišču vojaško kopel.⁴⁶ Veliki potres leta 1895 kaže, da cukrarne ni prizadel, ker se je ohranil le akt o popravilu škode na omenjeni kopeli. V zunanjo podobo cukrarne je nato posegel le še Kunc, ki je v letih 1922 in 1926 delno podaljšal okna v zgornjem in v četrtem nadstropju. Za potrebe svoje industrije je okreplil nekatere stropove, namestil sanitarije in zgradil novo stopnišče.⁴⁷ Med zadnjo vojno so kleti adaptirali za zaklonišča.⁴⁸

Danes pod vtisom dokaj bednega stanja, v katerem je stavba, ne moremo pravično oceniti njenega pomena in vloge. Kot sem naznačil že uvodoma, stavbni kompleks ni zrastel iz potreb dežele, pač pa je produkt špekulacije bogate tržaške buržoazije. Od tod je razumljiva enotnost in velikopoteznost načrta, s katero je nemogoče vzporejati tedanja domača podjetja, ki se tedaj še niso dvignila nad stopnjo obrtnih delavnic. V pretežni meri našega delavstva rafinerija ni zaposlovala,⁴⁹ zato pa je posredno dajala zaslužek številnim domačinom, ki so se ukvarjali s prevozništvom, lončarstvom in drugimi, s predelovanjem sladkorja povezanimi posli. S tem pa nikakor ni zmanjšan pomen cukrarne kot edinstvenega spomenika kapitalističnega veleobrata iz prve polovice preteklega stoletja, saj stavba po velikosti ni imela tekmeča na ozemlju današnje Slovenije. Zgodnja uvedba parnega stroja priča tudi o modernosti proizvodnega postopka. Končno ne gre prezreti njenih nespornih likovnih kvalitet, saj smo po zaslugi njenega avtorja, arhitekta Pertscha, prejeli klasicizem neposredno iz Trsta, ki je bil eden pomembnih središč tega sloga. Kolikšen odmev je dejansko imela ta arhitektura v Ljubljani, je za sedaj še težko reči, ker ne obstaja še nobena analiza stavbarstva 19. stoletja pri nas.

OPOMBE

1. Podatke posnemam po knjigi dr. Vlada Valenčiča, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Knjižnica Kronike, zv. 3, Ljubljana 1957. — 2. V. Valenčič, o. c., str. 25. — 3. Isto, str. 26. — 4. Arhiv Slovenije (AS). Gubernijski arhiv, 1827/28, fasc. 31., ref. 23, akt 17234. — 5. AS, Gub. arh., 1827/28, fasc. 31, ref. 23, akt 14666. — 6. V. Valenčič, o. c., str. 28. — 7. Isto. — 8. Isto. — 9. E. Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966, str. 149. Od kod je prevzel ta podatek, se avtor knjige žal ne spominja več. — 10. O Pertschevi zasnovi Rogaške Slatine gl. Varstvo spomenikov XI, 1966, str. 55 sl., I. Stopar, Rogaška Slatina v luči spo-

meniškega varstva; A. Režek, Rogaška Slatina na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih, Rogaška Slatina 1964. Ob koncu drugega desetletja preteklega stoletja je tržaški arhitekt prvi pričel načrtno urejati zdravilišče in je s templjem, zdraviliškim domom in novo gostilno uvedel prvo, na sedanjo pravokotno, prostorsko os. Zidal naj bi tudi v Ljubljani, vendar do sedaj še nisem uspel ugotoviti poleg cukrarne nobene druge njegove stavbe. — 11. AS, 1830, fasc. 31, ref. 24, akt 22103. — 12. H. Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach 1848*, str. 31. — 13. Pertsch se je v dopisih podpisoval kot lišni lastnik in ne kot arhitekt. V uradnem dopisu iz Trsta, v katerem mestna uprava potrjuje, da navedeni novi lastniki lahko prevzamejo vodstvo in da zato ni ovir, je Pertsch označen kot: »Matteo Pertsch architetto accreditato in questa Città.« (AS), 1829/30, fasc. 31, ref. 24, akt 729. Pri družbi je bil udeležen s tremi deleži po 5000 goldinarjev, ki so mu dajali pravico do treh glasov na občnem zboru. (Valenčič, o. c., str. 31). — 14. Mestni arhiv Ljubljane (MALj), 1828, fasc. 20, akt 2413. — 15. Načrte hrani AS, o zadevi s carinskim kreditom: MALj, 1834, fasc. 20, fol. 714–715 (akt 1920). — 16. V. Valenčič, *Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja*, Kronika, XVII, 1969, str. 82. — 17. Pričetek poskusnega obratovanja (Valenčič, *Sladkorna industrija...*, str. 30). — 18. AS, Gub. arh., 1830, fasc. 31, ref. 24, akt 22103. — 19. Glej op. 20. — 20. Litografijo hrani Narodni muzej v Ljubljani. Izdal jo je založnik Pajk v Ljubljani. Pod njo je napis: »K. k. Militär-Caserne in Laibach — K. k. priv. Zucker-Raffinerie Czeike, Dutil, Tichy & Co.« Družba je bila pod tem imenom protokolirana od 4. junija 1831 do 11. septembra 1836, ko se je ime spremenilo v Czeike, Tichy & Comp., po izstopu enega od lastnikov. — 21. Že v začetku delovanja so kupili hišo št. 29, nekaj kasneje pa dve tretjini kmetije urbar. št. 22 v zemljiški knjigi stanovskega posestva Podturn. Leta 1846 so pridobili od magistrata zemljišče med tedanjo tovarniško zgradbo in hišo Janeza Pristova, da bi tu zgradili del tovarne. V dobi največjega razvoja v petdesetih letih je družba kupila še hiše št. 89 in št. 27 (podatke navajam po Valenčiču, *Sladkorna industrija...*, str. 38, 39). — 22. Ob velikem požaru 1858 ni trpel in ga naposled opazimo na litografiji, ki je bila namenjena za predvideno drugo izdajo Costovih popotnih spominov iz Kranjske. Hrani jo Narodni muzej v Ljubljani v več primerkih, datirani pa jo moramo v sredo šestdesetih let. Na razglednicah iz okoli 1900 stolpiča ni več. — 23. Kamniti okviri portalov so bili prvotno skriti pod ometom, ki je ponazarjal rustiko. Da pa se je tako obravnavanje zdelo Kranjcem nerazumljivo, nam priča njihovo današnje stanje. — 24. Akvarel hrani Narodni muzej. V leto 1853 ali 1854 ga lahko datiramo po podstrešnem prizidku stanovanjskega dela cukrarne, za katerega je vodstvo tovarne prosilo v maju tega leta, ne opazimo pa še povečevanja tovarne za nadaljnjih sedem osi, s katerimi so pričeli spomladi ali poleti 1854. Zanimiv je zlasti prikaz življenja pred tovarno, kjer se vidi, da je tudi tovorjenje po Ljubljani igralo pomembno vlogo pri transportu materiala. — 25. Podrla so ju malo pred požarom, ker ju na

Simonyjevi veduti (okoli 1858) ni več. — 26. Sprava je bilo kvadratnega tlorisa. Ob požaru ni trpe-
lo, povečali pa so ga verjetno ne dosti pred tem.
— 27. Podatki o gospodarskem razvoju cukrarne
so prevzeti po Valenčiču (o. c.). — 28. Izšla je
decembra 1843, najzgodnejši datum nastanka pa
smemo domnevati po 1840 ali 1841. Cukrarna je
prikazana v okviru vedute Ljubljane in zato ni
povsem razločno vidna. — 29. Glej op. 16. — 30.
MALj, 1852, F. 7, akt 3095, nekdanji priloženi načrt
manjka. — 31. MALj, 1853, F. 7, akt 1837, Pro-
čelje proti Ambroževemu trgu je na načrtu she-
matično in netočno členjeno. — 32. MALj, 1853,
F. 7, akt 2634. Priloženi načrt nima vrisane čle-
nitve fasade. — 33. V. Valenčič, Ljubljansko
stavbeništvo..., str. 80. MALj, 1854, reg. I., fasc.
561, fol. 191 sl., (akt 3567): 4. julija 1854 sta se
mestna stavbna mojstra Anton Treo in Wenzel
Vadlav pritožila, da je Tönnies kot mestni tesar-
ski mojster sam prevzel delo na cukrarni s po-
močjo patenta odsotnega mojstra Frömmela brez
vodstva kakšnega stavbnega mojstra. Tönnies je
obtožbo zavrnil, češ da gradnjo vodi mestni
stavbni mojster Dobrautz. Franc Reim je bil
štajerski deželni stavbni mojster in je pred tem
deloval v Gradcu. — 34. MALj, 1856—1857, reg.
I., fasc. 524, akt 1898. Predvidene so bile še stop-
nice pred vhodom, ki pa jih je komisija zavrnila,
češ da ne smejo voditi z javnega trga. — 35.
MALj, 1851, reg. I., fasc. 520, akt 3875 in 1856,
reg. I., fasc. 524, akt 2456. — 36. V tem delu so
v tretjem nadstropju kasneje živeli predstavniki
naše literarne moderne. — 37. O požaru so poro-
čale Novice 1. septembra 1858 na str. 279. — 38.
MALj, 1858—1860, reg. I., fasc. 751, akt 6982,
Komisijo so med drugimi sestavljali Heinrich
Hundnert, c. kr. ing.-arh., Anton Schedivy, c. kr.
nadarhitekt, Franz Pollak, gradbeni inšpektor,
Franz Faleschini in Mathias Dobrautz (oba stav-
bna mojstra). Načrt za streho je napravil tesar-

ski mojster Tönnies, pri čemer je nekoliko spre-
menil obris ostrešja (načrt ni ohranjen). MALj,
1858—1860, reg. I., fasc. 751, akt 7191. — 39.
MALj, 1858, reg. I., fasc. 751, akt 8908. — 40. V
Valenčič, Sladkorna industrija..., str. 56—57. —
41. R. Andrejka, Najstarejše ljubljanske indus-
trije, Kronika, I, 1934, št. 2, str. 137, navaja, da so
»meksikajnarje« nastanili prvič leta 1864. Bilo
jih je nad 4000 in so odrinili postopoma med 15.
novembrom 1864 in 10. januarjem 1865, kar je
lastniku prineslo 140000 fl. Tudi leta 1866 so bili
tu nastanjeni rekruti, ki so čakali na odhod v Me-
hiko (od maja pa do konca poletja). — 42. R. An-
drejka, o. c. O začetkih tobačne tovarne in o požar-
u leta 1872 v MALj-u ni poročil. — 43. Glej op.
41. Leta 1866 se je lastnik pritožil pri mestni
upravi glede nastanitve vojakov, češ da to ni
nikakršna javna kasarna, in je zahteval, da naj
se vojaštvo takoj izseli. Vojska komanda je odgo-
vorila, da bi želela poslopje obdržati in da bo
zmanjšala prenatrpanost. V cukrarni je bilo tedaj
nastanjenih 2600 vojakov. — 44. O adaptaciji
zahodnega dela tovarne in skladišča so ohran-
jeni le načrti brez pripadajočih gradbenih opi-
sov. Datirani so: »V oktobru 1883« in jih hrani
MALj. — 45. MALj, 1884, XVI/2, fasc. 992, fol.
1040—1059 (akt 8656) s priloženimi načrti. 15.
marca 1884 je Marija Pongratz prosila za dovo-
ljenje, stvar pa se je vlekla do julija, ko je
stavbna komisija končno odobrila načrte. — 46.
MALj, 1885, XVI/2, fol. 141—149 (akt 6213) s
priloženim načrtom. 11. septembra 1885 je bilo
izdano že dovoljenje za uporabo. — 47. MALj.
1922, reg. IVa, fasc. 5, MALj, 1926, reg. IVa, fasc.
8, akt 1262. Kunc se je obračal na stavbno pod-
jetje Accetto iz Ljubljane. — 48. Verjetno so v
tem času nastali tudi novi načrti celotne stavbe,
ki jih je po dejanskem stanju posnel ljubljanski
magistrat in jih hrani MALj. — 49. V. Valenčič,
Sladkorna industrija..., str. 43.

